

בן-גוריון – מנהיג בצומתי הכרעה

זאב צחור

מבוא

במחצית הראשונה של המאה העשרים נקלע העם היהודי לכמה וכמה דילמות שנגעו בעצם קיומו. הן עלו בזו אחר זו וחייבו הכרעה. ראשיתן של דילמות אלו עם הקמת התנועה הציונית. לפני היהודים כאומה ולפני כל אחד ואחד מהם ניצבה דילמה לאומית: הבחירה בין התערות באחת מארצות תבל ובין הקמת מדינה יהודית עצמאית בארץ ישראל. חמישים שנה אחר כך האופציה הלאומית ממשית וקיימת, אבל עדיין עומדות להכרעה דילמות בדבר קיומה ופניה העתידיים של המדינה.

אירועים שהתחוללו ותהליכים שהתפתחו באותן שנים שינו שינוי דרמטי את העם היהודי: תחילה בשל ההגירה ממזרח אירופה, שם התגוררו מאות שנים רוב יהודי העולם, שם צמחו רוב מרכזי הדת, היצירה וההגות היהודית. בתקופה זו הם הצטמקו במהירות; המהפכה הבולשביקית בברית-המועצות סגרה על מיליוני יהודים וחייבה אותם לשנות את אורח חייהם; ונורא מכול – השואה; שלישי מהיהודים נרצחו בשואה, ולאחריה היה העם היהודי לעם אחר, והדילמות שלפניו – אחרות.

ספק אם עוד חברה לאומית עמדה בלִפְּן של פרשות דרכים רבות כל כך בתקופה היסטורית כה קצרה. יתר על כן, את דרכם הלאומית נאלצו היהודים לבחור כאשר הם מפוזרים בארצות שונות ברחבי העולם, בלי ממסד מרכזי מוסכם ומוכר ובלי מנהיגות בעלת מעמד חוקי ויכולת להטיל מרות. חולשה בסיסית זו ייתכן שהיא דווקא שהולידה מתוכה מנהיג רב עצמה, שהתייצב שם, באותם צמתים, התבונן בכל פעם מחדש באפשרויות השונות המוליכות ליעדים שונים, בחר באחת מהן והצליח לשכנע אחרים ללכת אחריו בדרך שבחר. זו לא נראתה ממבט ראשון תמיד מבטיחה. רק במבט לאחור, לאחר שאמרה ההיסטוריה את דברה, אנו מגלים בהשתאות שעלה בידו לבחור בדרך הנכונה.

גרין - שמו הקודם של בן-גוריון - נולד בשלהי המאה ה-19 בעיירה קטנה במזרח אירופה למשפחה של יהודים מהמעמד הבינוני הנמוך. מצעירותו היה עליו להתמודד עם יתמות – אמו נפטרה כשהיה בן עשר - ועם הצורך להתפרנס; הוא החל לעבוד כמורה פרטי מאז היה בן 16 ובה בעת רכש השכלה, אף שלימודיו לא היו סדירים. תאב דעת היה, אך לא זכה להשלים את לימודיו ולקבל תעודת סיום באף מוסד. למרות התנאים הקשים האלה, כבר בהיותו בן ארבע עשרה, בראשית המאה העשרים, השתתף ביסודה של תנועת נוער בשם 'עזרא' בעיירת הולדתו. שבועות ספורים לאחר שעלה לארץ ישראל, והוא רק בן עשרים, נבחר למזכיר מפלגת פועלי-ציון, וכשמלאו לו שלושים וחמש הנהיג את הסתדרות העובדים, אחר כך את מפא"י ואת הסוכנות היהודית, ועם הקמת המדינה היה למנהיג שעיצב את יסודותיה.

ב-1906, חודש לאחר שעלה בן-גוריון בן העשרים לארץ, הוא נבחר למזכיר מפלגת פועלי-ציון. מאז ועד מותו, 67 שנים אחר-כך הוא מילא תפקידי הנהגה, בשיאם היה ראש ממשלת ישראל הראשון. להוציא בני מלכים שירשו את ההנהגה בעודם נערים, אין כמעט אישים שמילאו תפקידי הנהגה לאורך זמן כה רב. יתר על כן, תקופת מנהיגותו, המשתרעת על כמעט שלושה רבעים מהמאה העשרים, היא אחת התקופות הסוערות בהיסטוריה בכלל ובתולדות היהודים בפרט. גם בימים כתיקונם מנהיג, כל מנהיג, ניצב לפני דילמות המחייבות הכרעה. על אחת כמה וכמה בתקופה רבת תהפוכות ומשברים. רבות מספור הן הדילמות שנדרש בן-גוריון להכריע בהן, ובכללן דילמות חשובות רבות שלהכרעתו בהן היתה משמעות קיומית ממש לחברה כולה. הדילמות שבחרנו להציג כאן הן רק חלק מכלל הדילמות שהתלבט בהן, מעין דוגמאות מובהקות לאישיותו, למנהיגותו ולשיטתו המדינית של בן-גוריון.

לאן?!

האם לעלות לארץ ישראל? זו הדילמה הקיומית הראשונה שניצב לפניו בן-גוריון. היא כולה אישית אבל היא מגלמת בחובה הכרעה לאומית. ב-1906 היה הרעיון הציוני לנושא חשוב ביותר בשיח הרווח ברחוב היהודי, לפחות במזרח אירופה. אף על פי שהיו לתנועה הציונית מתנגדים רבים, הכמיהה לעזוב את ארצות אירופה, שנחשפו זה עתה לזוהותן הלאומית והתייחסו ליהודים כאל גורם זר ודחוי, היתה עממית ורחבה. מאות חוגים, כמו 'עזרא', ביטאו זאת, ואולם הדיונים והשיחות על אודות הרעיון הציוני החוקים היו מרחק רב מהמעשה הציוני. עובדה היא שחברו הקרוב של בן-גוריון מפלונסק, שמואל פוכס, שעמו רקם את רעיון העלייה לארץ, היגר לארצות-הברית. היו לכך סיבות פרקטיות פשוטות: ארץ ישראל, שנשלטה על ידי העות'מאנים, לא רחשה אהדה למהגרים יהודים, והגירתם לארץ ישראל היתה בעצם לא חוקית. גם היישוב היהודי לשלוחותיו, הן האורתודוקסי הוותיק הן הלאומי החדש, לא עודדו עליית צעירים חסרי כול. כמעט לא היו מקורות תעסוקה ולא היה מערך קליטה. תנאי החיים היו עלובים במיוחד. על כן גם מי שהגדיר את עצמו ציוני, היה יכול להוסיף ולהיות ציוני בלי לממש את הרעיון שהוא מאמין בו. עובדה היא שרוב המנהיגים החשובים של התנועה הציונית לא עלו לארץ. אחדים לא ביקרו בה אפילו פעם אחת.

גם בן-גוריון התלבט כשנתיים בסוגיית העלייה. הצעיר שניחן בכושר אנליטי מעמיק, ידע היטב שהארץ מציעה אפשרויות דלות לצעיר חסר מקצוע וחסר תמיכה כלכלית. תחילה הוא ביקש להכשיר את עצמו כמהנדס, כדי להיות 'מועיל'. היו סיבות נוספות לשאיפה שלו ללמוד תחילה: בן-גוריון היה למדן באישיותו, סקרן ושואף דעת. הוא הרבה לקרוא, לנתח ולהעמיק. הוא לא התברך בתבונת כפיים. חלוש בגופו ונוטה לחלות הוא ידע שיקשה עליו להסתגל למאמץ הגופני שדורשת העבודה בחקלאות הפרימיטיבית, תחום התעסוקה היחיד (והמוגבל אף הוא) שציפה לו בארץ. אבל כאשר התברר לו שהוא לא התקבל ללימודי הנדסה בוורשה, החליט בנחרצות לעלות, ויהי מה.

בבואנו לבחון את ההכרעה האישית הזאת עלינו לזכור שבשנים 1880-1914 היגרו ממזרח אירופה יותר משני מיליון יהודים. כל אחד מהם ניתק מביתו וממשפחתו, משפה, תרבות ואורח חיים, ממקור קיומו ומחבריו, והלך לו לארץ אחרת, בדרך כלל כדי להתחיל שוב, מן ההתחלה, בעולם חדש בתנאים קשים. רבים מהם ראו בארץ ישראל את מולדתם ההיסטורית ונשאו אותה בלבם, ואולם רק שני אחוזים היגרו לארץ שנשאו אליה נפשם, ורק חצי מאלה שעלו לארץ, נאחזו בה. בהכרעתו לעלות הלך בן-גוריון נגד הזרם הגדול של בני דורו וחבריו, ובכללם חברו הטוב שמואל פוכס. הוא ידע שיהיה עליו להתמודד עם קשיי פרנסה, עם עבודה גופנית שלא התאימה לו, עם חולי ומצוקה. הוא לא היה רומנטיקן שהלך שבי אחר חלומות. הוא היה ער לקושי, כמו שהיה ער לכך שכישרויו

הבולטים יכולים להבטיח לו הצלחה אישית בארצות-הברית, מוקד ההגירה הגדול. נקודת ההתחלה הזו של בן-גוריון מעידה על המשך דרכו ועל ההכרעותיו.

בן 14 היה בן-גוריון כאשר החלה המאה העשרים. בגיל זה החל הנער, חדור תחושת שליחות, לכתוב יומן מפורט מאז ועד פטירתו ב-1973. הוא הקפיד לתעד את פעולותיו. רוב יומניו, מכתביו, נאומיו וכן אלפי מאמרים שכתב ונכתבו אודותיו נשמרו. הם כוללים קרוב ל-500,000 דפים המתעדים את האיש ומנהיגותו בתקופה הסוערת והאינטנסיבית ביותר בתולדות היהודים. דבריו של בן-גוריון כתובים בבהירות ובכישרון, והם מהווים חומר היסטורי נדיר וחשוב מאין כמותו. חומרים אלו אצורים בארכיון המרכז למורשת בן-גוריון בשדה בוקר, שהוא מן המתקדמים בעולם. חלק גדול מהמסמכים נמצא בארכיון הממוחשב, זמין לכל מי שמבקש לראותם. החוקר יכול ישירות ועל נקלה לדלות מן הארכיון, באמצעות המחשב, מסמכים שהם מקור ראשון. עם זאת שומה על הקורא להיות זהיר מאוד ולדעת שהשפע העצום הזה, שהוא אולי יחיד במינו בעולם בריכוזו סביב מנהיג אחד, עלול להטעות. עליו לזכור שבתוך עשרות מיליוני המילים שנאמרו לאורך יותר משבעים שנה, בתנאים שונים ובנסיבות משתנות, יש גם פליטות פה, גחמות וסתירות. יתר על כן, מילים ומושגים משנים את משמעותם. כך למשל בראשית המאה העשרים היו כאלה שהעניקו למושג 'פרימיטיביזם' ערך חיובי. פרימיטיביזם מתחלף לעתים עם ראשוניות, חיוניות, לאמור אישיות שלא דבק בה הדקדנס (עוד מושג ששינה משמעות) שמכרסם בחיוניות של העירוני האירופי. בבואנו לבחון את הדילמות שעמן התמודד בן-גוריון, לא הסתפקנו בציטוט אקראי. הלוא ארכיון כה עשיר וכה נוח לגישה מאפשר להביא ציטוט מדברי בן-גוריון, שיתאים לכל רעיון, גם אם לפעמים הוא נוגד את כוונותיו. את הגודש העצום הזה ביקשנו לגבש ולראות מהו הייחוד שבעמדותיו, מהו הדבר שממצה את דרכו הארוכה ומשרטט את המהות המיוחדת לאיש - את ה'בן-גוריוניזם'.

1. ממעמד עובדים לעם עובד

בשלהי המאה ה-19 שטפו את מזרח אירופה רעיונות מהפכניים. לראשונה החלו מיליוני בני אדם להבין שהמצוקה האיומה שאפיינה את חייהם ואת חיי אבותיהם איננה גזירת אלוהים וכי יש בכוחם לחולל שינוי מהותי בסדר העולם. את השינוי תחולל 'מלחמת מעמדות', כלומר התקוממות של 'מעמד הפועלים' - הרוב בחברה - נגד 'מעמד המנצלים'. על הדרך שתתנהל בה מלחמת המעמדות היו הדעות חלוקות: התנועות הרדיקליות האמינו שהדרך היחידה היא דרך המהפכה שתחולל 'מלחמת מעמדות', כלומר בכוח. התנועות הסוציאליסטיות המתונות יותר סברו שאין הכרח באלימות. רעיונות אלו והוויכוח עליהם חוללו תסיסה גדולה במיוחד בקרב היהודים, שהרי בנוסף לעליבות ולדיכוי שסבלה מהן מרבית האוכלוסייה באירופה, סבלו היהודים גם ממעמד נחות, מגזרות גירוש ואפליה ולעתים קרובות יותר ויותר מאלימות. צעירים יהודים רבים הצטרפו לתנועות הסוציאליסטיות. רבים מהם הגיעו לעמדות בולטות. כך, למשל, בפוליטיבירו (הוועד המארגן) הראשון של ברית-המועצות חמישה מתוך שבעת החברים היו יהודים, ובהם טרוצקי (קודם לייב בורשטיין), שהיה מייסד הצבא האדום ומנהיגו.

הרעיונות המהפכניים הללו גם לתודעתם של צעירים שדבקו ברעיון הציוני. שילוב שני הדגלים: הכמיהה לבניית מולדת יהודית והשאיפה לחולל מהפכה חברתית בעולם כולו הולידה את מפלגת פועלי-ציון שנשאה את שני דגלים. המפלגה אימצה את תורתו של קרל מרקס, שנשענה על תאוריה מסועפת ונחשבה לתורה מדעית. בר בורוכוב, ממנהיגי פועלי-ציון, שילב בין התאוריה הציונית ובין המרקסיזם. בן-גוריון היה בין ראשוני המצטרפים למפלגה.

זמן קצר לאחר עלייתו לארץ נבחר (עם ישראל שוחט) למזכיר המפלגה. תחילה אימץ בן-גוריון את התאוריה הבורוכוביסטית הרדיקלית. במשך פעילותו במפלגה הקטנה – בתקופת העלייה השנייה מנתה המפלגה פחות מ-300 חברים – הגיע למסקנה שקיים מתח בין עקרונות המרקסיזם לשאיפה הציונית. כך, למשל, הססמה המרקסיסטית 'פועלי כל הארצות התאחדו!', הקוראת לזהות אינטרסים של כלל הפועלים, בלא הבדל לאומי, עלולה לחסום את ערוץ העלייה הצר של צעירים יהודים משום שרק העדפה לאומית מתקנת בתעסוקה במושבות הארץ, שססתמה היא 'עבודה עברית', תאפשר להם לעבוד ולהתפרנס.

בקרב צעירי העלייה השלישית שהגיעו לארץ לאחר מלחמת העולם הראשונה היו רבים שהשתתפו במהפכה הבולשביקית או הושפעו מהצלחתה. בגדוד העבודה' שהקימו נוסדו תאים חשאיים שנועדו לקדם מהפכה במזרח התיכון. בן-גוריון, שהיה אז מזכיר ההסתדרות, ניצב לפני דילמה מורכבת. כאמור הוא עצמו נטה לרעיונות רדיקליים. ב-1923 הוא ביקר בברית המועצות והתפעל מהישגי המהפכה. אבל מנקודת המבט של מי שאחראי על מערכת מסועפת של ארגון חברתי וכלכלי הוא גילה את עצמת הכוחות הפועלים מחוץ לקבוצה הפוליטית הקטנה שבתוכה צמח. הראשון בהם היה שלטון המנדט הבריטי. בריטניה הגדולה התייחסה למהפכה הבולשביקית בעוינות. בן-גוריון הבין שזיהוי תנועת הפועלים וההסתדרות שבראשה עמד עם הבולשביקים תגרום לממשל הבריטי להצר את צעדי ההסתדרות ואולי גם לבלום את העלייה ואת התפתחות המעשה הציוני. הוא גם היה ער לכך שלמרות קסם המהפכה שהילך על אלפי צעירים, הציבור היהודי הרחב, ובייחוד הציונים שבו, התנגדו למהפכה. העם היהודי היה ונשאר במהותו 'בעל-בתי', נוטה לשמרנות ולשמירת מסורת. כדי לקדם את מטרות הציונות חייבת התנועה הציונית לשמור על אמונם של ההמונים, יהודים של יום-יום המתנגדים לבולשביזם.

בשנות העשרים ביקש בן-גוריון להפוך את ההסתדרות בסיס להקמת 'המדינה בדרך'. הוא החל לרקום מהלך להקמת מערך כלכלי, חברתי ותרבותי מסועף, הגובה מסים, מעניק שירותים ובונה בתוך כך מערך שליטה בעל סמכות ומרות. לצורך זה הוא נזקק לאוונגרד, חיל חלוץ נועז של פורצי דרך, ולהמונים שימלאו את השורות ויבנו מדינה על הבסיס שיכבוש חיל החלוץ.

עד מהרה ניצב בן-גוריון לפני דילמה: 'האוונגרד', כלומר החלוצים הצעירים שהיו מוכנים לעמוד לרשותו נטו לרדיקליזם, האמינו בתאוריית מלחמת המעמדות והתייחסו בבוז 'להמונים הרופסים'. מהפכותם להטה והזיקה לברית-המועצות הלכה וגברה. לעומת זאת הרחוב היהודי התבונן בחשד הולך וגובר בצעירים 'פורקי העול' המתמכרים 'למולך האדום'. ההתנגדות היהודים ברחבי העולם לברית-המועצות התחזקה ככל שנודע על כפיית הקומוניזם, איסור הפעילות היהודית האוטונומית ורדיפת הדת. התנגדות זו רווחה גם בקרב הנהגת התנועה הציונית, והלוא בידה היו התקציבים שהיוו בסיס לפיתוח ההסתדרות, חברת העובדים, ההתיישבות העובדת ומכלול 'המדינה בדרך'.

נטייתו האישית של בן-גוריון לטובת האוונגרד ניצבה מול הכרתו הפוליטית והבנתו שאם תנועת הפועלים לא תקלוט לשורותיה 'סתם יהודים', סופה שתיקלע לשוליים. הכרה זו בשלה בתוכו באמצע שנות העשרים. עלייה גדולה של בני המעמד הבינוני, שנקראה העלייה הרביעית, חוללה שינוי דמוגרפי, חברתי, כלכלי ופוליטי מואץ. היה יסוד לחשש שלהט המהפכה ירחיק את הציבור הרחב מההסתדרות. על רקע זה הקים אז ז'בוטינסקי את המפלגה הרוויזיוניסטית. זו הציעה את עצמה כאלטרנטיבה לתנועת הפועלים ולהסתדרות. הדילמה שניצבה לפני בן-גוריון היתה את מי להעדיף: את האוונגרד המהפכני או את הציבור הרחב.

בן-גוריון וחבריו להנהגה פיתחו יחדיו שני מהלכים מקבילים: האחד איחוד פוליטי של תנועת הפועלים שהבשיל ב-1930 בדמותה של מפא"י, והאחר - גיבוש רעיון חדש שבן-גוריון הגדירו 'ממעמד לעם'. לשני המהלכים יסוד משותף: הפרגמטיזם. הדגש על מהפכה מעמדית הוסט לדגש על קונסטרוקטיביזם, 'עשייה' בלשון אותם ימים. הוא

לא וויתר על השאיפה לתקן תיקון יסודי את החברה האנושית, אלא שזה ייעשה בתהליך בנייה ארוך של מעבר 'ממעמד עובדים לעם עובדים'. ההסתדרות אמורה להיות כר הקליטה של ההמונים שיעברו סוציאליזציה של שינוי. בן-גוריון לא מיהר להכריז על שינוי הדגשים. כמנהיג פרגמטי הקשוב להלכי הרוח של ציבורו הוא הוביל את המהלך צעד אחר צעד. ב-1932, כשהכריז על העתקת מרכז הכובד ממאבק מעמדי לחברה עובדת, החל גל עלייה גדול שנודע בשם העלייה החמישית. אז הוא כבר היה בדרכו לשלב הבא במנהיגותו – מהנהגת פועלים בהסתדרות העובדים להנהגה לאומית בסוכנות היהודית. שם המתינו לו דילמות חדשות.

2. ההבלגה או תגובה

לקראת אמצע שנות השלושים, בעקבות צמיחת האנטישמיות הנאצית בגרמניה והתפשטותה בארצות הסמוכות לה, הגיע לארץ ישראל גל עלייה גדול. הוא נודע בשם העלייה החמישית. בתוך זמן קצר הוכפל בה מספר היהודים ונראה היה שהשאיפה הציונית להפוך לרוב בארץ קרובה להתגשם. על רקע זה פתחו הערבים בארץ ב-1936 בפעולות אלימות שנמשכו שלוש שנים. הנרטיב הציוני כינה פעולות אלו בשם 'מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט'. המגמה היתה להצניע את משמעותן הלאומית ולהציגן כטרור מקומי הנובע מהסתה ומפיגור חברתי. בן-גוריון, היה שותף למדיניות ההצנעה. כבר בשלב מוקדם איתר הוא שמדובר במרד עממי על רקע לאומי, ושוב ניצב הוא לפני דילמה מורכבת שחייבה הכרעה.

הדילמה נבעה מהאתוס היסודי הגלום בעיצוב דמותו של 'העברי החדש', פריה של המהפכה הציונית. העברי, הנאחז בקרקע מולדתו, נוטל אחריות על חייו ומעשיו. הוא היפוכו של היהודי הישן מהגולה, הפסיבי, החלוש, המפקיד את גורלו בידי זרים. מאז נוסדו ארגוני 'השומר' ו'ניל"י' ומאז הפכה הגנת תל-חי לסיפור מכונן, היו האקטיביזם והמאבק הנחוש לרעיון מחנך ולדרך מדינית, ובעקבות לקחי מהומות הדמים של קיץ 1929 ('מאורעות תרפ"ט') הם אפילו הועצמו.

מיד עם פרוץ פעולות הטרור הראשונות של הערבים נשמעה תביעה נמרצת לנקמה. צעירים יהודים לא המתינו והגיבו בפעולות נקמה עיוורת. לדרך התגובה הזו התנגדו כל המנהיגים הציוניים, בכללם זאב ז'בוטינסקי, מנהיג התנועה הרוויזיוניסטית. ואולם, כאשר האלימות הערבית גברה, במיוחד למן קיץ 1937, תבע ז'בוטינסקי תגובה צבאית נמרצת. לרשותו עמד כוח מאורגן נחוש שהוקם זה עתה – הארגון הצבאי הלאומי. האצ"ל הוקם כאשר ארגון 'הגנה ב' התאחד עם 'ההגנה'. שני ארגוני כוח היו עתה: 'ההגנה' - הזרוע הצבאית של הסוכנות, והאצ"ל, שקיבל על עצמו את מרות התנועה הרוויזיוניסטית. לעת הזאת הקימה התנועה הרוויזיוניסטית את הצ"ח – ההסתדרות הציונית החדשה, וכך התקיימו עתה שתי תנועות ציוניות, ולרשות כל אחת מהן היה ארגון צבאי. בין השנים התנהל מאבק מר על נפש הנוער בארץ ועל אהדת הציבור היהודי בעולם.

בן-גוריון היה ער להלכי הרוח של הציבור. הטרור הערבי היה אכזרי במיוחד. במהלכו נרצחו יותר מ-500 יהודים. התביעה לתגובה תקיפה ומידית היתה עממית וסוערת. בכל יום שנרצחו בו עוד יהודים גברה התביעה לנקמה יהודית. נימוקים פוליטיים שנועדו להצדיק הבלגה נתפסו כביטויי חולשה וחוסר מנהיגות. עם זאת היו אלו נימוקים כבדי משקל. מנקודת מבטו כיו"ר הנהלת הסוכנות יכול בן-גוריון להעריך שיקולים מדיניים חשובים. לא מכבר פלשה איטליה לחבש, המעצמות החלו להיערך למלחמת עולם. שלטון המנדט הבריטי שסייע עד כה לפיתוח הבית הלאומי היהודי, גם אם סיוע מוגבל, עלול להפסיק מידית את עליית היהודים, שהיתה עליית הצלה, ולמנוע התיישבות חדשה. יתר על כן, המרד הערבי זכה לסיוע ממדינות ערב, ותגובה צבאית ישירה של היישוב עלולה להפוך את האלימות המקומית של הערבים למלחמת אזרחים כוללת בין שתי הקבוצות הלאומיות. הוא ידע שבשלב

הזהה אין בכוחו של היישוב היהודי לנצח במלחמה כוללת. רק בכוחם של הבריטים לשים קץ למרד הערבי. היה ברור לו שאם היהודים ייצאו בעצמם להילחם, יוכלו הבריטים להתנער מאחריות ולהפקיר את היהודים. האם להיענות ללחץ הציבור, הנחרץ להגיב מידי ובכוח, בלי שים לב לשיקולים מדיניים, או לתבוע מן הבריטים לשאת באחריות על המתרחש ולהטיל עליהם את המשימה? זו היתה הדילמה החריפה שעמדה עתה לפניו; היה עליו לבחור בין עמידה על הכבוד הלאומי ובין שיקולים קרים של אינטרסים פוליטיים. כדרכו, הפתרון שלו מורכב היה ופרגמטי. הוא לא ויתר כליל על תגובה, אולם זו היתה מבוקרת. הוא ועמיתו משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית בסוכנות, החליטו להקצות אמצעים גדולים יותר ל'הגנה' ולפיתוח מערך הלחימה שלה, ובעיקר להתיישבות גדולה. ההתיישבות היהודית בתקופת המרד - היא נודעה בשם 'חומה ומגדל' - היתה כמין הצהרת תגובה מתחכמת של היישוב וקריאת תיגר על המרד הערבי, שכן הושם דגש על התיישבות באזורי עימות דווקא. הנכונות של הסוכנות לא להיגרר אחר התביעה העממית לתגובה אלימה הולידה שיתוף פעולה פורה עם הבריטים. רוב יישובי חומה ומגדל הוקמו בתיאום עמהם.

הבריטים קיבלו על עצמם את המלחמה במורדים הערבים וגייסו ללחימה מערך גדול הכולל שתי אוגדות וטיסות של חיל אוויר. חשובה במיוחד היתה החלטת הבריטים לשתף בלחימה כוחות יהודיים. לצורך זה הוקם מערך הנוטרים; אלפי צעירים יהודים גויסו למאבק, צוידו ואומנו על ידי הבריטים. בנוסף לכך סייעו הבריטים להקמת יחידות מיוחדות, בלשון ימינו ניתן לכנותן 'סיירות', שאימצו תורות לחימה חדשניות. לימים היתה מערכת מסועפת זו התשתית להקמת צה"ל.

בשלוש שנות המרד ידעו היחסים המיוחדים שנרקמו עם הבריטים עליות ומורדות. למן שלהי 1936 ועד קיץ 1937 פסק המרד הערבי. זו היתה תקופת הפוגה במתנה למסקנות ועדת פיל - הוועדה המלכותית הבריטית שהגיעה לארץ בעקבות המרד הערבי. עם פרסום מסקנותיה של הוועדה שיש לחלק את הארץ לשתי מדינות, חזר המרד והתחדש ביתר שאת. בינתיים השתנו פני אירופה. בשנת 1939, על רקע המלחמה המתקרבת, הסתלקה בריטניה ממחויבותה להקמת בית לאומי ליהודים. כמה חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה החליטה בריטניה לעצור את ההתיישבות היהודית ולצמצם מאוד את העלייה. ואולם, אז כבר עלה בידי הבריטים למגר את המרד הערבי, מספר היהודים ביישוב הגיע כבר לחצי מיליון נפש, ועתה עמד לרשותו ארגון כוח מרשים ומנהיגות לאומית מוסכמת. בסופו של התהליך גם ההסתדרות הציונית החדשה מיסודו של ז'בוטינסקי חזרה והצטרפה אל ההסתדרות הציונית העולמית. במבט לאחור נראה שהכרעתו של בן-גוריון בדילמה הבלגה או תגובה סייעה לגיבוש המרות והסמכות ביישוב בתהליך שאפשר את בניית 'המדינה בדרך'.

3. כיצד מחלקים מולדת?

משפט הפתיחה של מגילת העצמאות - 'בארץ-ישראל קם העם היהודי' - מבטא יסוד מרכזי של הציונות בדבר זכותם ההיסטורית של היהודים על ארץ ישראל. השאלה באיזו מידה היו מנהיגיה של התנועה הציונית בראשיתה ערים לעצמת תביעתם של הערבים לריבונות שנויה במחלוקת. עם זאת אפשר לקבוע שלפחות עד שנות השלושים מעצבי המדיניות הציונית לא ראו בערביי הארץ ישות בעלת תודעה לאומית מהודקת. בן-גוריון היה יכול לאמץ בלא הסתייגות את ההגדרה שהיתה מוסכמת על רוב גוני קשת הרעיונות הציונית ולפיה ארץ ישראל שייכת לעם היהודי ולערבים המתגוררים בה. ההנחה הגלומה בהגדרה זו היא שהמוני יהודים עתידים לעלות לארץ. במשך הזמן הם יהיו בה לרוב, ואז הם יממשו את ריבונותם תוך שהם קולטים בכבוד ובשוויון את המיעוט הערבי.

התפרצות האלימות הערבית בקיץ 1929 העמידה במבחן את הרעיון הציוני ומנהיגיה נדרשו להגדרות חדשות. במחצית הראשונה של שנות השלושים עלו כל מיני הצעות יצירתיות - תכניות פדרטיביות, קונפדרטיביות, קנטונים, ריבונות מוגבלת, ממשל משותף וכיוצא באלו. המרד הערבי שפרץ ב-1936 חייד את תמונת המצב: תביעת הערבים לריבונות על כל ארץ ישראל היא עממית, נחושה וטוטלית. הנה כי כן, שני עמים תובעים אותה כברת ארץ בטענה הנחרצת 'כולה שלי'. כל צד משוכנע בצדקת תביעתו ובזכותו המוחלטת והמלאה, ואת תביעת הצד האחר מפריך מיסודה.

ועדת פיל ראתה בחלוקת הארץ בין שני העמים פתרון ראלי. בכך היא הפתיעה את הכול, ובכלל זה את ממשלת בריטניה, שמינתה אותה. אמנם התנועה הציונית שאפה לריבונות מלאה, אבל זו היתה אמורה להתגשם בעתיד הלא מוגדר. היו לציונים טענות נגד שלטון המנדט הבריטי, אבל הכול הכירו בחלקו החיובי בהתפתחות המהירה של הבית הלאומי היהודי. והנה לפתע מציעה ועדה רבת יוקרה לוח זמנים מזורז ליציאת הבריטים מהארץ ולהקמת שתי מדינות.

על פי התכנית שהתוותה הוועדה, תקום מדינה יהודית בשטח של 5,000 קילומטר מרובע, שהם כעשרים אחוז בלבד משטח ארץ ישראל המערבית, בעיקר במישור החוף והגליל. במדינה זעירה זו לא נכללו שכם וחברון, וקשה מכול - היא לא כללה את ירושלים. רוב שטח הארץ היה אמור להיספח לירדן ולהפוך למדינה פלשתינאית. רצועה הכוללת את ירושלים ואת השטח המשתרע ממנה עד יפו אמורה להיות מובלעת בשלטון בריטי.

פרסום ההצעה הבעיר את היישוב היהודי ואת התנועה הציונית. מצד אחד זה לראשונה הסתמנה אפשרות להקים מדינה כאן ועכשיו. 'חלום הדורות', שסיכויי מימושו נראו זעירים או למצער רחוקים בזמן, נמצא לפתע בהישג יד. מצד אחר, האמנם זה החלום? הייתכן להקים מדינה יהודית בלי חבלי הארץ ההיסטוריים? בלי ירושלים? יתר על כן, האם אפשר לקיים כלכלית וביטחונית מדינה זעירה כל כך? היכן ייקלטו מיליוני היהודים שלהם היא נועדה? מנקודת מבטו של בן-גוריון השאלה האחרונה היתה גם בעלת משמעות חברתית. כסוציאליסט הטיף תמיד לחברה חדשה, מתקנת, שבבסיסה התיישבות עובדת. העם השב אל ארצו ישנה גם את המבנה הכלכלי והתרבותי שלו. רעיון פיזור האוכלוסייה, ההיאחזות במרחבים הגדולים, בעיקר בנגב ובגליל, לא נועד רק כדי לקבוע גבולות רחבים אלא גם ובעיקר כדי ליצור מקורות כלכלה שונים ולשנות את החיים 'הטפיליים' של היהודים בגולה. אכן, חבריו של בן-גוריון לתנועה ולאידאולוגיה הציונית-סוציאליסטית, ובראשם ברל כצנלסון ויצחק טבנקין, התנגדו בשל סיבות אלו לתכנית החלוקה.

ושוב ניצב בן-גוריון בצומת הכרעה ונמצא מתמודד עם כמה דילמות קיומיות. והרי כבר ב-1917 הוא עצמו קבע, במחקר משותף עם יצחק בן-צבי שפורסם בספרו 'ארץ-ישראל', שהארץ היא יחידה גאוגרפית אחת ועל כן היא יחידה גאופוליטית אחת. והרי הוא עצמו נאבק מאבק מר בטריטוריאליסטים שפעלו למען הקמת מדינה יהודית במקום כלשהו ולא בארץ ישראל דווקא. האם טריטוריה זעירה, שאינה כוללת את ערש האומה, וירושלים, חברון ושכם אינם נכללים בה, אינה דומה לאותה טריטוריה סתמית?

מצד אחר, מי כמוהו ידע להעריך את ההזדמנות המיוחדת, אולי חד-פעמית, שנקריתה לפני היהודים. לימים טענו נגד בן-גוריון שלא היה ער למצוקה הנוראה הסוגרת במהירות על יהודי אירופה. אין זה נכון. אכן, הוא לא חזה את השואה. אף מנהיג יהודי לא חזה אותה ולא היה יכול לחזות אותה. בהיעדר תקדים היסטורי, מי היה יכול לשער מעשה מפלצתי כזה? בן-גוריון העריך שמצבם של יהודי אירופה ילך ויחמיר וייעשה לא נסבל. הצעת החלוקה פותחת חלון הזדמנות היסטורי לחילוצם. לאחר ששקלל את היתרונות והחסרונות של כל אחת מהעמדות, הכריע לטובת תכנית החלוקה.

ושוב, כמו בפעמים האחרות שניצב בהן אל מול דילמה קיומית, הציע פתרון מורכב המשלב פרגמטיזם, שיקולים פוליטיים וחזון היסטורי: הוא הציע לקבל את ההצעה אולם להתנות את קבלתה בתיקונים מהותיים, שעיקרם הרחבה ניכרת של השטח המיועד למדינה היהודית ובעיקר סיפוח הנגב ('פיל + נגב'). בפורומים סגורים ביטא בן-גוריון את הערכתו שאין אלה הגבולות הסופיים. במרוצת הזמן תצליח המדינה היהודית להתרחב. בן-גוריון כדרכו לא הסתפק בהתוויית הצעה. הוא פעל נמרצות לגייס לה תמיכה. העמדות בתנועה הציונית כלפי תכנית החלוקה לא התפצלו על פי המפלגות. טבנקין מצא עצמו במחנה אחד עם ז'בוטינסקי ואוסישקין, ובן-גוריון פעל עם יריבו הגדול חיים וייצמן. ב-1937 קיבל הקונגרס הציוני העשרים סיכום נפתל ברוח הצעותיהם של בן-גוריון וייצמן, אולם תכניתם לא התממשה. ההתנגדות הנחרצת של הערבים, היעדר הכרעה ברורה של הציונים, ויותר מכול המלחמה המתקרבת גרמו לממשלת בריטניה לדחות את תכנית החלוקה. עשר שנים אחר כך היא חזרה ועלתה וסופה שהתקבלה, בתיקונים דומים לאלה שהציע בן-גוריון, אולם למרבה האסון בינתיים התחוללה השואה. שנים רבות אחר כך הרהר בן-גוריון בשאלה הנוראה: אילו התקבלה תכנית החלוקה, האם היה ליהודי אירופה מקלט להימלט אליו? האם השואה היתה נמנעת? לעולם לא נדע.

4. בריטניה: הספר הלבן והמלחמה בנאצים

הכרזת בריטניה על הספר הלבן במאי 1939 התקבלה ביישוב בהלם. בריטניה - שהעניקה לציונים את הצהרת בלפור, שהחלה לממש את הבטחתה בהצהרה וסייעה להתפתחותו של הבית הלאומי, שזה עתה מיגרה את המרד הערבי, שאך לאחרונה אישרה את מסקנות ועדת פיל ולפיהן תקום מדינה יהודית בחלק מהארץ, בריטניה זו בועטת בכל אשר עשתה עד כה ולפתע משנה את מדיניותה כליל ומפקירה את היהודים. עוד לפני פרסום הספר הלבן התעורר חששו: 'הממשלה [הבריטית] החליטה להסגיר אותנו לערבים', כתב בן-גוריון ביומנו (20 בספטמבר 1938). כאשר החלו לזרום הדלפות שסימנו את כוונת הבריטים להסתלק ממחויבותם להקמת בית לאומי ליהודים, הציע בן-גוריון 'מרד עלייה' ותמך עתה במאבק אלים נגד הבריטים. גם האצ"ל נערך למאבק אלים בבריטים. החלטות הספר הלבן של 1939 להפסיק מיד את ההתיישבות באזורים חדשים ולהגביל את העלייה לממדים זעירים, התקבלו לאחר 'ליל הבדולח' בגרמניה, הלילה שהתירו בו הגרמנים את דמם של היהודים, לאחר שגרמניה פלשה לצ'כסלובקיה וביתרה אותה, השמים באירופה התקדרו ענני מלחמה ופורענות באה ליהודים. דווקא בשעת חירום זו נעלו הבריטים את שערי ארץ ישראל, השער היחיד שיכול היה להציל את היהודים. רוב היהודים שהיו אז בארץ הגיעו בשבע השנים שקדמו לפרסום הספר הלבן. יוצאי פולין היו הקבוצת המוצא הגדולה ביותר בקרבם. כמעט כולם הותירו שם אבא, אימא, משפחה קרובה, והנה בבת-אחת אבד הסיכוי לשוב ולהתאחד עמהם בארץ. הזעם על בריטניה מר היה ועמוק. ההתייחסות אל הספר הלבן - 'ספר המעל' - היה כאל מעשה של בגידה.

פחות מארבעה חודשים אחר כך פלשו הנאצים לפולין. בריטניה, נאמנה להבטחתה, הכריזה מלחמה על גרמניה. בזה היא הפכה למגנה של פולין ושל היהודים במזרח אירופה. הסיכוי לעצור את המפלצת הנאצית, המאיימת על החברה האנושית כולה היה תלוי מעתה בה בלבד.

למרות התפנית ההיסטורית הזרמטית, היחס אל בריטניה ביישוב הוסיף להיות טעון איבה בגלל הספר הלבן, עד שדבק בה דימוי שטני. חוגים רדיקליים, מימין ומשמאל, הגדירו אותה אויב. כה מרה היתה האיבה עד שהקיצוניים שבהם דיברו במפורש על העדפת גרמניה הנאצית ואפילו על נכונות לעזור לה במלחמתה נגד בריטניה. עמדה סהרורית זו אמנם לא חרגה מקבוצה שולית, אולם גם בקרב המתונים ביישוב התעוררה דילמה. בריטניה המשיכה

לדבוק בגזרות הספר הלבן. היא עתידה להקפיד על המגבלות שהטילה על היישוב לכל אורך המלחמה. בשל בהקפתה הנחושה ובפעולותיה למנוע בעד היהודים הנרדפים להימלט לארץ, נתפסה כשותפה לפשע נורא. בריטניה, שבתקופה הקריטית של 'הקרב על בריטניה' עמדה לבדה מול הנאצים, שיוועה לעזרה, כל עזרה שהיא. היישוב היה יכול לסייע במתן שירותים לוגיסטיים ובעיקר בגיוס חיילים, שהבריטים כה נזקקו להם. בריטניה פנתה אל הנהלת הסוכנות בבקשה לסייע. משקעי העבר הקרוב היו ברקע הדילמה אם לסייע לבריטניה. לכך נוסף החשש שמא עם יציאת המתגייסים מהארץ בתקופה הקריטית של המלחמה תופקר הארץ לידי הערבים או שמא לידי האיטלקים ואולי אפילו לידי הגרמנים, הנערכים במדבר המערבי לכיבוש המזרח התיכון. יתרה מזו, קודם למלחמה חתמה ברית-המועצות על הסכם ריבנטרופ-מולוטוב שביטא תמיכה בגרמניה. על רקע האיבה שרחש היישוב לבריטניה בעקבות הספר הלבן ועל רקע התמיכה האידיאולוגית בברית-המועצות, תמיכה רווחת בחוגים רחבים ביישוב, העלתה פנייתם של הבריטים לסיוע את חשדנותם, והדילמה התעצמה.

כאמור, באוגוסט בן-גוריון עדיין בדק את האפשרות למרוד בבריטניה אבל בספטמבר, ימים ספורים לאחר שהצטרפה בריטניה למלחמה, כבר היתה עמדתו אחרת. ההכרעה שלו בדילמה היתה, כרגיל, מורכבת ופרקטית. הוא גיבש נוסחה המחזיקה את החבל בשני קצותיו והצהיר: 'עלינו לעזור לצבא [הבריטי] כאילו לא היה ספר לבן ועלינו להילחם בספר הלבן כאילו לא היתה מלחמה'. ושוב, כדרכו, לא הסתפק בסממה נוחה לקליטה. מודע היטב לסתירה הפנימית הגלומה בסממה, נרתם לממש את שני המהלכים בעת ובעונה אחת. הציונות הלוחמת שלו הופנתה נגד הגרמנים ובהנהגתו גייס היישוב כ-27,000 חיילים לצבא הבריטי, אבל בו-בזמן נאבק היישוב בספר הלבן באמצעיו-הוא: בקרב אותם מתגייסים עצמם ובקרב אלפי צעירים שפעלו במסגרות אחרות הלכה ונרקמה תשתית צבאית עצמאית.

5. האם להקים מחרתיים מדינה?

ב-12 במאי 1948, שלושה ימים לפני שהמנדט הבריטי היה אמור לפקוע, התכנסה 'מנהלת העם' - הממשלה הזמנית של היישוב היהודי בארץ - להחליט אם לממש את האופציה להקים מדינה יהודית על פי החלטת האו"ם מ-29 בנובמבר 1947.

לכאורה החלטה ברורה וצפויה. האם לא היה זה חלום הדורות? האם לא לשם כך קמה התנועה הציונית? אבל עשרת שרי הממשלה הזמנית (שלושה שרים לא הצליחו להגיע לישיבה) ידעו שניצבת לפניהם דילמה קיומית, קשה אולי מכל קודמותיה. הנה הכמיהה לריבונות ניצבת על סף מימושה, ואולם אפשר ואפשר שרגע הגשמת החלום יהיה גם רגע קבורתו בשל איומם של הערבים לפלוש מידית כדי לסכל את הקמת המדינה.

חצי שנה קודם לכן נפלה באו"ם ההחלטה להקים בארץ ישראל שתי מדינות, אחת ליהודים ואחת לערבים. הערבים סירבו לקבלה ופתחו במלחמה נגד היישוב היהודי. אף שהלוחמים היו ערבים מקומיים לא מאורגנים, היו להם הישגים לא מבוטלים: הם הצליחו לנתק את היישובים בנגב ובחלק מהגליל, להטיל מצור על ירושלים ולהרוג רבים מן היהודים. הליגה הערבית הכריזה שאם היהודים יכריזו על מימוש החלטת האו"ם ויקימו מדינה, יצטרפו מדינות ערב ללחימה ויפלושו למדינה שתקום. אם יוציאו את איומם אל הפועל, ידעו זאת חברי מנהלת העם, הכוח הערבי יגדל ויתעצם, ואל הכנופיות המקומיות יצטרפו צבאות סדירים מאומנים ומצוידים בטנקים, מטוסים ותותחים.

שלוש עשרה שעות נמשכה הישיבה הגורלית של מנהלת העם. בזיכרון משתתפיה הוטבעה תחושת החרדה שליוותה את הדיון הארוך. על כתפיהם הוטלה אחריות היסטורית שאין לה שיעור. מרדכי בנטוב, אחד המשתתפים, תיאר: 'ישבו בחדר עשרה יהודים, שצריכים היו לקבל את ההחלטה, אולי החשובה ביותר בתולדות עם ישראל במשך

אלפיים שנה! החרדה נבעה מניתוח פשוט של המצב: אם בישיבה יוחלט על הקמת המדינה, יפלו מיד צבאות ערב והמלחמה תתנהל מול כוח גדול פי כמה. בקושי החזקנו מעמד מול כנופיות מקומיות, כיצד נחזיק מעמד מול מדינות?

משה שרתוק, שהגיע בלילה הקודם מארצות-הברית, הביא עמו את הצעת האמריקנים לדחות את ההכרזה בשלושה חודשים, ובמהלכן תתקיים הפסקת אש ויתנהל מאמץ בין-לאומי לחפש פתרון מוסכם לשאלת ארץ ישראל. תחילה נטו רוב משתתפי הישיבה לקבל את ההצעה. שרתוק דיווח על פגישתו עם הגנרל ג'ורג' מרשל, מזכיר המדינה האמריקני, שהיה בעת המלחמה מפקד צבא ארצות-הברית ונחשב למומחה צבאי מהולל. מרשל העריך שהמדינה שתקום לא תצליח לעמוד מול פלישת הערבים. הוא לחץ, בשמו של טרומן נשיא ארצות-הברית, לקבל את ההצעה והזהיר שאם יוכרז על הקמת המדינה, ארצות-הברית לא תתערב ולא תציל את היהודים. ביום שהתנהלה בו ישיבת מנהלת העם, כאילו בהתראה מוקדמת, פתחו כוחות סדירים של צבא ירדן בהסתערות על יישובי גוש עציון. הדיווחים שזרמו לישיבה היו קשים ביותר. היה ברור שהגוש לא יחזיק מעמד. למחרת אכן נכבשו ארבעת יישוביו. אכן, זו היתה דילמה קשה: האם להקים מדינה מחרתיים (15 במאי היה שבת, על כן ההכרזה נועדה ליום שישי) ולהסתכן בחיסולה המגדי בידי צבאות ערב או לדחות את ההכרזה בשלושה חודשים ולחפש פתרון חלופי? לכאורה אין בהצעת הדחייה כל סיכון שהרי אם ימצא פתרון אחר - טוב. אם לא ימצא, המדינה תקום בעוד שלושה חודשים. על פי הזיכרונות שנותרו בידינו, נטיית הלב של תשעה מתוך עשרת המשתתפים היתה לדחות את ההכרזה על הקמת המדינה, להסכים על הפסקת אש ולבדוק מחדש אפשרויות נוספות. העם היהודי המתין אלפיים שנה, והוא ימתין עוד שלושה חדשים.

רק אחד מעשרת המשתתפים בישיבה לא התלבט עוד: בן-גוריון. בלבו כבר גמלה ההחלטה. אף על פי שהערבים איימו 'להשליך את היהודים לים', אף שסכנת ההשמדה היתה מוחשית - הלוא רק שלוש שנים חלפו מאז התרחשה השואה - נחוש היה בהחלטתו. רוב שעות הישיבה יוחדו למאמציו לשכנע את האחרים. בן-גוריון העריך שאין מדובר בדחייה של שלושה חודשים בלבד. ההסכמה בין ארצות-הברית לברית-המועצות בעניין ארץ ישראל יצרה הזדמנות היסטורית נדירה, אמר למשתתפי הישיבה. שתי המעצמות, כל אחת משיקוליה-היא, עלולות לשנות בתוך זמן קצר את עמדתן. בחודשי הפסקת האש יוטל על היישוב סגר חמור ואילו ארצות ערב יצליחו להתארגן ולהצטייד טוב יותר. הוא העריך שכבר התחיל מפנה במלחמה ובצבא היהודי חל שיפור גדול. הקמת המדינה עכשיו תחזק את הצבא ותגדיל את סיכויי הצלחתו במלחמה אפילו נגד הצבאות הסדירים של הערבים. הערבים אכן יממשו את האיום ויפלו, אבל בשלב זה כוחותיהם דלים וצבאותיהם אינם מוכנים.

זו היתה שעתו הגדולה של בן-גוריון. ארבעה מעשרת משתתפי הישיבה לא זזו מהתנגדותם להכרזה על הקמת המדינה (שניים מהם ממפא"י, מפלגתו של בן-גוריון), ואולם את החמישה האחרים, שתחילה היססו ואפילו נטו לדחות את ההכרזה, שיכנע בן-גוריון, והם צידדו בעמדתו. עתה היו שישה תומכים מול ארבעה מתנגדים. ההצעה האמריקנית נדחתה. יומיים אחר כך הכריז בן-גוריון על הקמת המדינה.

מה היה קורה אילו רק אחד מהמהססים היה מצטרף למתנגדים? האם ההכרזה על הקמת המדינה היתה נמנעת? האם שלושה חודשים אחר כך לא היה אפשר עוד להקים את המדינה? שוב, לעולם לא נדע. לימים הודו משתתפי הישיבה שבן-גוריון הרחיק ראות וראה את הנולד; באותה ישיבה, באותה פרשת דרכים, הכריע בן-גוריון את הכף, הוביל להכרזה על הקמת המדינה והניע את גלגלי ההיסטוריה קדימה.

בסיס הרעיון הציוני הוא זכותם של היהודים, כל היהודים, לשוב לארץ אבותיהם. הצלחת מימושו של הרעיון הציוני מלמדת שאותו דבר חמקמק, קשה להגדרה, הנקרא בלשון פיוטית 'כמיהה', אכן היה קיים והיתה לו עצמה אדירה.

העלייה זרמה ארצה בעוצמה רבה מיד לאחר הקמת המדינה. זו היתה עלייה עממית הן בגודלה והן במבנה הסוציולוגי שלה. באו מאות אלפי יהודים ממקומות שונים: שרידים מן השואה, שנותרו בלי בית ומולדת; קיבוצים יהודיים שלמים מתימן, עירק וצפון אפריקה, שחששו משינויים במעמדם שם ומביטויי אלימות; יהודי רומניה שביקשו להימלט רגע לפני שהשלטון הקומוניסטי מאיים לסגור אותם מאחורי מסך ברזל. כל אלה ראו בעלייה למדינת ישראל סיכוי להיחלץ ממצוקתם.

מבחינה דמוגרפית וחברתית זו היתה עלייה שונה לחלוטין מן העליות שקדמו לה. רוב העולים לארץ בתקופת המנדט היו צעירים, בלא משפחה, שהושפעו מרעיונות אידיאליסטים והיו ערוכים להתמודדות מול הקשיים שהמתו להם. העלייה העממית הלא סלקטיבית לאחר הקמת המדינה הביאה עמה, לראשונה, מספרים גדולים של תינוקות ושל זקנים וכן של חולים ותשושים. כבר במהלך מלחמת העצמאות, כשכל הכוח הצבאי, הארגוני והכלכלי נדרש להחימה, נהרו לארץ יותר ממאה אלף עולים, שיעור עצום בתוך כלל האוכלוסייה. האם אפשר במצב זה לקלוט אותם כראוי לסייע בידם כלכלית, או שמא מוטב לעצור את העלייה ולהמתין מעט? אולי עדיף לקיים אותה בזהירות, למינה ולבחור את הצעירים המסוגלים להילחם, את אלה שיכולים לתרום למדינה בשלב רגיש זה של עיצובה? האם לא יהיה זה מוצדק להוציא בינתיים מרשימת המועמדים לעלייה את הלא פרודוקטיביים?

בתנאים ששררו בתקופת עיצובה של המדינה, הדילמה שבבחירה בין עלייה לא סלקטיבית ובין עלייה הדרגתית ומוגבלת נחשבה לדילמה קיומית. המצדדים בעלייה סלקטיבית סברו שההגבלה זמנית, אילוץ שהכתיבה המציאות הקשה. הם ביקשו למדינה שהות כדי לבסס את הקיים, לאפשר תכנון קפדני שיביא לעלייה מסודרת בקצב שיאפשר קליטה טובה, קליטה שתשלב את החזשים ברקמת החברה הוותיקה. הם דיברו גם על ההבטחה לבנות בארץ ישראל חברת מופת - 'עם סגולה' היכול להציע 'אור לגויים'. עלייה עממית יוצרת חברת מצוקה וממילא יש בה משום ויתור על השאיפה לבנות במדינת ישראל 'חברת מופת'. עיתונאים ואנשי ציבור אחדים אף הצביעו על שוני באיכויות בין הוותיקים להחדשים ('חומר אנושי ירוד'). מקצתם דיברו במפורש על כך שהעולים מארצות האסלאם עלולים להפוך את החברה המתעצבת עתה בישראל לחברה לבנטינית. אמנם מעטים אמרו זאת, אולם קולם נשמע. אלו שצידדו בעלייה מידית, המונית ולא סלקטיבית, העדיפו לדבוק באתוס הציוני התובע עלייה בלא תנאי ובלא התחשבות בבעיות השעה, והתעלמו משיקולים פרגמטיים.

בן-גוריון צידד בעלייה לא סלקטיבית ונימוקיו פרגמטיים דווקא. הוא ביכר לסיים את הלחימה ולא לנצל את הצלחותיו של צה"ל במלחמת העצמאות למען מה שנקרא בעגה הצבאית 'השמדת האויב'. לחברי הממשלה הסביר: 'ביטחון – רק על ידי עלייה והתיישבות' (יומן בן-גוריון, 19 בדצמבר 1948). העלייה אינה מחווה של הוותיקים כלפי יהודים במצוקה; תנאי מהותי היא לעצם קיום המדינה. במהרה יהיו העולים השדרה המרכזית של האוכלוסייה. העולים יכוננו חברה גדולה ויציבה, ימלאו את שורות צה"ל, יישבו את המרחבים הגדולים של הנגב ואת השטחים שנכבשו זה עתה. הם-הם טעם הקמתה של המדינה וההצדקה לקיומה.

האיש שניחן באינטואיציה היסטורית נדירה יכול היה להעריך שהתסיסה הדוחפת את היהודים מארצות מגוריהם לישראל היא תוצאה של אי-היציבות שהשתררה בעולם בתקופה שלאחר מלחמת העולם, ובתוך שנים מעטות תקטן

העלייה. בן-גוריון הניח שיהודים שלא יצאו עתה, בשלב התסיסה, עשויים לשוב ולהיאחזו במקומות מגוריהם או להגר לאמריקה.

בארכיונו של בן-גוריון נמצא לא מעט ביטויים בוטים כמו 'ערב-רב', או 'אבק אדם' המתייחסים לקיבוצים יהודיים. לימים נעשה שימוש פוליטי בציטוטים אלה מתוך מגמה להציג את בן-גוריון באור שלילי. יש לומר שתיאורים אלה לא התייחדו לעדות מסוימות או לעולים דווקא. הם ביטאו את יחסו אל המוני היהודים, אלה שאינם נמנים על החלוצים, אלה שלא עברו את כור ההיתוך של השיבה אל הארץ והתערות בה. הוא האמין ב'גילוי הגניוס של עמנו', וביכולת של כולם להשתנות. אותו שינוי מיוחד יבנה חברה מוסרית בישראל ויאפשר ליחיד בה לחיות חיים מוסריים. כאן ורק כאן ניתן להפיק מ'אבק אדם' של יהודי הגולה 'עם סגולה'.

אכן, היו תקופות קצרות שגם בן-גוריון נכנע בהן למציאות החמורה של כישלון מערך הקליטה של העולים. פעמיים או שלוש, כשהתרוקנו כליל מחסני המזון בארץ והמעברות הפכו לחבית חומר נפץ, הורה בן-גוריון לעכב לתקופה קצרה את העלייה, ואולם עד מהרה חזר ותבע למהר ולהעלות יהודים, מכל מקום, בכל תנאי, כמה שיותר.

סיכום

האם בדרך התמודדותו של בן-גוריון עם דילמות קיומיות ובהכרעותיו קיימת שיטה? בחינת הביוגרפיה של בן-גוריון המנהיג מגלה קו אחד רצוף וברור: חתירה לריבונות לאומית של היהודים בארץ ישראל. בעשרות שנות מנהיגותו השתנו הנסיבות ההיסטוריות. לעתים היו השינויים דרמטיים, לעתים היתה התפתחות סמויה ומשמעותה התגלתה רק בדיעבד. כמעט תמיד הקדים בן-גוריון את עמיתיו להנהגה באיתור השינויים ובעקבותיהם - בהתאמת עמדותיו המדיניות.

באופיים לא היו חבריו להנהגה מקשה אחת. היו בהם נושאי בשורה, 'אידאולוגים' קראו להם. מילת המפתח להבנת מנהיגותם היא 'חזון'; הם היו מתווי הרעיון. אחרים היו אנשי המעשה, שליחים מקצועיים. מילת המפתח להבנת תפקידם כמנהיגים היא 'פוליטיקה'. מעקב אחר התמודדותם עם הדילמות ואחר הכרעותיהם מלמד על יכולתם המוגבלת לפרוץ את מסגרת החזון או הפוליטיקה.

בן-גוריון לעומתם ניחן בשתי סגולות של מנהיג: הוא היה יכול להמריא אל גובהי החזון ובה בעת לרדת לעומק שיקולי הפוליטיקה, והוא ניחן בסגולה הנדירה לחבר ביניהם. בבואו להכריע 'הוריד' את החזון ו'הגביה' את הפוליטיקה. בזה ייחודו של בן-גוריון ובה נבדל מן האחרים. מנהיגותו השיקה את הפוליטיקה ואת החזון זה לזה.

במשך רוב שנות מנהיגותו לא היתה מעוגנת בחוק ולא עמדו לרשותו כלים ממלכתיים המאפשרים להטיל מרות. היישוב היהודי בארץ ישראל ניהל את ענייניו על בסיס וולונטרי, תלוי ברצונו הטוב של הציבור. הסיכוי שהכרעותיו של בן-גוריון יתקבלו היה מותנה ביכולת השכנוע שלו, באמון האישי של הציבור, בהגיון הפנימי, באפקטיביות שלהן, ומעל לכול ביכולתו להניע אותם לפעול. בן-גוריון ניחן בכושר אנליטי מזהיר ובמנהיגות טבעית. עלה בידו לאתר את הדרך המתאימה ביותר למימוש השאיפה לריבונות לאומית. ואולם נראה שבאלה לא היה די. הוא ניחן בעוד תכונה, מיוחדת במינה, נסתרת, קשה להגדרה, נקרא לה אינטואיציה היסטורית, וזו אפשרה לבן-גוריון למלא את תפקידו החד-פעמי - להיות האב המייסד של מדינת ישראל.